

Oskar Kokoschka, Adolf Loos, 1909, 74 x 91 cm, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Staatliche Museen zu Berlin, Neue Nationalgalerie. © Fondation Oskar Kokoschka, Vevey / 2013, ProLitteris.

Bas Gooijer

Oskar Kokoschka: leer ons zien!

Een portret van een portrettist of ziener

Naar aanleiding van een speciale expositie van het werk van Oskar Kokoschka, getiteld 'Mensen en beesten' in museum Boijmans van Beuningen, houdt Bas Gooijer een pleidooi voor de kunstenaar als een leermeester van de historicus. De kunst van het zien is een voorwaarde voor geschiedvorsing en –schrijving.

Oskar Kokoschka (Oostenrijk, 1886-1980) was een illustrator, toneelschrijver, schilder en bovenal een portrettist, maar ontegenzeggelijk een ongewone. De overzichtstentoonstelling in het museum Boijmans van Beuningen herbergt zo'n 150 werken, waarvan het merendeel ogenschijnlijk lelijke, haast weerzinwekkende portretten zijn. Waar kijk je naar? Nadat ik las dat Kokoschka zijn relatie met de architect Adolf Loos (die wars was van franje, opsmuk en tierlantijnen) vergeleek met de verhouding tussen Dante en Vergilius, waarbij Vergilius (i.e. Loos) Dante (i.e. Kokoschka) door hemel en hel begeleid – denk ik Kokoschka's portretteren beter te begrijpen. Hij portretteert de mens ontdaan van zijn façade, ontdaan van een alles verhullende gevel, ontdaan van decorum, waarachter de ware mens resteert. Hij keert de mens binnenstebuiten: hij laat de ziel naar buiten treden.

De hoofden en handen van de volwassen geportretteerden zijn gerimpeld en ingezakt: de mens is gehavend. De wilde kleuren – roze, purper en geel bij kinderen – en de grauwe kleuren – grijs, bruin en lijkkbleek bij volwassenen – maken de geportretteerde. Deze kleuren zijn de verbeelding van wat Kokoschka eigenlijk waarnam: de menselijke aura. De menselijke aura is waarmee de ruimte gevuld is, alleen heeft niemand dit volgens hem eerder zo durven uitbeelden. *Raum, raum, raum* – in een interview uit 1966 met de Duitse omroep ARD heeft hij de mond vol van ruimte. De wonderbaarlijke categorie 'ruimte' is volgens hem louter een menselijke projectie. De ruimte is de menselijke aura, dat wil zeggen de uitdrukking van de mens.

Tijdens het beschouwen van Kokoschka's portretten, moest ik denken aan een verhaal van Oscar Wilde, *The Picture of Dorian Gray* (1891). Dorian verkocht zijn ziel om eeuwig jong te blijven, terwijl het portret van hemzelf zou veranderen en verouderen. Dit almaar walgelijker wordende portret mocht het daglicht niet zien en hij verborg het op een aan het oog onttrokken plek, waartoe alleen hij toegang had. Verborg hij hiermee niet zijn ziel achter de door hem opgetrokken gevel van jeugdigheid? Uiteindelijk werd dit bestaan (de dagelijkse confrontatie met het portret) hem te zwaar en in een vlaag van waanzin stak hij een mes in het schilderij – daarbij zichzelf vermoordend. De portrettist had Dorians ziel in het portret gelegd.

Toont het portret wie wij zijn? Dat is de vraag. Kokoschka was in ieder geval nimmer veroordelend en gaf zijn klanten weer volgens de indruk die zij op hem maakten. Tegelijkertijd waren dusdanig weinig van zijn klanten gecharmeerd van hun portret (of van zichzelf?) dat zijn vriend en weldoener Loos ongewild de zielen van de Weense welgestelden verzamelde. Op de schilderijen van Kokoschka waar beesten zijn afgebeeld, gaat het niet om het dierlijke, maar om de persoonlijkheid van degene die het dier representeert. Toegegeven, hij was ook een schilder van mooie stadsgezichten en politiek gemotiveerde voorstellingen, maar uiteindelijk draaide zijn oeuvre en leven om de individuele mens. Het individu creëert de wereld – en hij, Kokoschka, verbeeldde de mens.

In zijn aan de kunsten gewijde leven, waarin hij naar eigen zeggen zichzelf leerde kennen, las hij bijna uitsluitend memoires en brieven van kunstenaars. Wanneer hij niet las over kunstenaars of zelf kunst creëerde, keek hij naar kunstwerken. Hij meende dat politieke organen, techniek en economische systemen de tand des tijd niet zullen doorstaan – maar dat over tweeduizend jaar slechts dat over zal blijven en begrepen zal worden wat wij ook nu van tweeduizend jaar geleden voorhanden hebben en begrijpen: de kunst.

Hij bekijkt Laocoön, in de beeldengroep *Laocoön en zijn zonen*, die de slangen afweert, maar het is niet de sokkel waarop hij leunt, noch de slang, noch het gestaalde lichaam, maar de uit marmer gehouwen lijdende expressie van zijn gezicht die de aandacht trekt: de open mond, de getroebleerde ogen en de ontblote tanden. Hij bekijkt ook het laatste zelfportret van Rembrandt, op een moment dat hij terneergeslagen en aangedaan door griep en armoede in London op instigatie van zijn vrouw naar kunst moest kijken, in de hoop dat hij zou herstellen. Rembrandt, op het einde van zijn leven getekend en getroffen door talloze kwalen, heeft

zichzelf pijnlijk leeg afgebeeld. Toch is de leegte niet afschrikwekkend, maar mooi. Hoe kan deze nietsheid, de ‘*nothingness*’ mooi zijn, vraagt Kokoschka zich af? Hij kijkt naar het epische schilderij van Albrecht Altdorfer, *Alexanderschlacht*, waarop de confrontatie tussen Alexander de Grote en Darius III is afgebeeld. Beide veldheren, klein geschilderd, worden verdrongen door duizenden soldaten en een overweldigend landschap; en toch, ondanks de omvang en de drukte, werd Kokoschka’s aandacht gericht op de kleine, vluchtende Darius. Vluchtend van het strijdveld op een strijdwagen, kijkt hij over zijn schouder naar de zon en hij weet het: op zijn gelaat zien we het pijnlijke besef van vergankelijkheid. In de individuen Laocoön, Rembrandt en Darius zag Kokoschka meer dan deze personen an sich: hij zag u en ik, en de universele gevoel van lijden, leegte en vergankelijkheid.

De kunst is de ‘*Ausdrück*’ van het individu – en deze twee elementen, de kunst en het individu, waren in Kokoschka’s leven het belangrijkste. Misschien is hij wel meer een Romanticus dan de moderne expressionistische avant-gardist die vele kenners hem noemen. Toen men zijn kunst modern ging noemen, vroeg hij aan hen: wat is moderne kunst?

Kokoschka ziet in het individu de wereld en in de wereld de uitdrukking van het individu. De opvatting dat in de wereld het individu wordt gereflecteerd, deed mij denken aan Leopold von Ranke, de man van de befaamde uitspraak dat de historicus het verleden moet tonen zoals het ‘*eigentlich gewesen [ist]*’ – en hiermee de voornaamste beoordelingseis van geschiedkundig werk tot op de dag van vandaag heeft bepaald. *Eigentlich* of ‘eigenlijk’ is zowel het feitelijke, als het idee dat ten grondslag ligt aan de manifestatie van het feitelijke. Ofschoon bij Ranke het idee een emanatie van God is en bij Kokoschka de wereld een emanatie van het individu, wijst Kokoschka er terecht op dat het begrijpen van beider fenomenen of van welk fenomeen dan ook begint bij het ‘kijken naar’. Of je je nu met bronnen of mensen bezighoudt, vooraleer moet er het oog op worden gericht. Uiteindelijk is voor de historicus de mens zijn onderzoeksobject, de mens is immers de drager van het verleden. Om de mens en daarmee het verleden te doorgronden moet de historicus zich op het innerlijke leven van de mens richten. Daar hebben sommige geschiedfilosofen terecht op gewezen; maar zij attenderen slechts en leren ons niet kijken – dat doet de kunstenaar. Op scherpziendheid volgt de verbeelding. Is een scherp ziend oog daarmee niet de voorwaarde voor geschiedvorsing, waarna pas de woorden kunnen worden geformuleerd waarin de ideeën tot uitdrukking

Gooijer

komen (zichtbaar worden) en men geschiedschrijving pleegt?

De historicus mag best eens vaker links van hem kijken, daar waar de kunstenaar zit, in plaats van louter een onderhoud met zijn rechterbuurman, de wetenschapper, aan te gaan. In de kunst van het zien, die de kunstenaar heeft verfijnd en die voorafgaat aan de daad van creatie, gaat het niet slechts om het zien van substanties, maar ook, en misschien wel vooral, om het zien van dat wat achter de dingen schuilgaat. De blinde historici William Prescott en Augustin Thierry, die ondanks hun beperking historische werken bleven schrijven en voordragen, bewijzen Kokoscha's visie dat de kunst van het zien betrekking heeft op meer te zien dan ogenschijnlijk zichtbaar is.

Er valt veel te leren van kunst, in het bijzonder van het kijken naar kunst. Oskar Kokoschka is een gids, die de historicus leert zien.